

Jan Szczepaniak

ORCID: 0000-0001-5365-8146

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Próba podporządkowania władzom oświatowym nauczania i wychowania religijnego w szkole (1926–1937)

**The Attempts to Subordinate Religious
Education to the School Authorities
in 1926–1937**

Abstrakt

Idea wychowania państwowego wypracowana przez działaczy oświatowych związanych z rządami kierującymi Polską po zamachu majowym i wdrożona przez nich w życie miała przyczynić się do wychowania obywateli mocno przywiązanych do państwa polskiego, niezależnie od narodowości i wyznawanej wiary. Wszystkie czynniki wychowawcze miały służyć temu celowi, również wychowanie religijne. Wychodząc z tego założenia, władze oświatowe chciały mieć decydujący wpływ na nominacje nauczycieli religii, określenie ich kwalifikacji, ustalanie programów nauczania i wybór podręczników. Prowadziło to do konfliktów z biskupami katolickimi, z zasady dbającymi o autonomię i wyłączność w ustalaniu zasad w tych kwestiach. Autonomia kościelna w sprawach przekazu wiary, formalnie akceptowana przez prawo i władze kościelne, zakładała, że Kościół określa treści nauczania religijnego (programy i podręczniki do nauczania), zakres i kształt wychowania religijnego (praktyki religijne), a także wybiera nauczycieli, którzy w jego imieniu będą przekazywali katolikom zasady wiary. Biskupi

nie mogli oddać państwu głosu decydującego, bo w ten sposób sprzeniewierzyliby się własnym obowiązkom, wynikającym z natury misji biskupiej. Tego nie rozumiwały władze państwowe, które od przewrotu majowego do początku 1937 roku nie były skłonne do żadnego kompromisu i chciały mieć decydujący głos w sprawie nominacji i kwalifikacji nauczycieli religii, w zakresie i kształcie programów oraz podręczników do nauki religii, a także całkowitą kontrolę nad organizacjami kościelnymi dopuszczonymi do funkcjonowania w szkole (przy równoczesnym zakazie gromadzenia dzieci i młodzieży w przykościelnych organizacjach i zespołach).

O ile władze kościelne, publicyści i pedagodzy katolicy, działacze organizacji kościelnych zabierali głos i dyskutowali, a nawet publicznie protestowali w sprawach koedukacji, obecności nauczycieli niekatolickich w szkołach powszechnych, antyreligijnej postawy nauczyciel zrzeszonych w lewicowych związkach zawodowych, o tyle kwestie nominacji i kwalifikacji nauczycieli religii, programów i podręczników, kontroli organizacji kościelnych w szkołach podnoszone były wyłącznie w trakcie rozmów i korespondencji pomiędzy władzami kościelnymi i szkolnymi. Poza jednym komunikatem Komisji Szkolnej opublikowanym w czasopiśmie diecezjalnych przeznaczonych dla duchowieństwa spory te nie były nagłaśniane w skali ogólnopolskiej, zarówno przez stronę kościelną, jak i państwową.

Słowa kluczowe: nauczanie religii w II RP, relacje państwo–Kościół w II RP, prawo oświatowe w latach 1918–1939, biskupi katolicy w Polsce w latach 1918–1939

Abstract

The idea of state education developed by activists associated with the governments that ruled in Poland after the May Coup which they put into practice was to educate citizens to be strongly attached to the Polish state, regardless of nationality and religion. All educational factors, including religious education, were to serve this purpose. Based on this assumption, the educational authorities aspired to have a decisive influence on the appointment of religious teachers, determining their qualifications, establishing the curricula and the choice of textbooks. This led to conflicts with Catholic bishops, generally concerned with autonomy and exclusivity in setting rules on these issues. Ecclesiastical autonomy in matters of communicating the faith, formally accepted by law and church authorities, presupposed that the Church determines the content of religious instruction (curricula and teaching manuals), the scope and shape of religious education (religious practices), and selects teachers to communicate the principles of the faith to Catholics on its behalf. The bishops could not give the state a casting vote, for to do so would be to misappropriate their own duties, which stem from the nature of the episcopal mission. This was not

understood by the state authorities who were unwilling to compromise in any way between the May Coup and the beginning of 1937 and wanted to have a decisive voice in the appointment and qualifications of religious teachers, in the scope and shape of religious curricula and textbooks, as well as complete control over church organizations allowed to function in schools (with a simultaneous ban on the gathering of children and young people in church organizations and groups).

While church authorities, Catholic columnists and educators, as well as the activists of church organizations spoke out and discussed and even protested publicly about coeducation, the presence of non-Catholic teachers in mainstream schools, and the anti-religious attitude of teachers affiliated with left-wing trade unions, the issues of the appointment and qualifications of religious teachers, curricula and textbooks, on top of the control of church organizations in schools were raised only during discussions and correspondence between the church and school authorities. Except for one statement by the School Committee published in the diocesan journals intended for the clergy, these disputes were not publicized on a national scale by either the Church or the state side.

Keywords: religious instruction, Second Republic of Poland, church-state relations in the Second Republic, educational law in 1918-1939, Catholic bishops in Poland in 1918-1939

Podpisanie i ratyfikacja konkordatu w 1925 roku nie tylko nie zamknęły kwestii spornych w relacjach Kościoła katolickiego z władzami państwowymi, ale otworzyły nowe pola sporów¹. Najwięcej tematów dyskusyjnych dotyczyło tak zwanych spraw mieszanych. Rozumiano przez nie te zagadnienia, którymi zainteresowany był zarówno Kościół, jak i rząd. „Złożone z podwójnego pierwiastka, duchowego i doczesnego, [...] w jednakowej mierze przyczyniały się do osiągnięcia celu jednej i drugiej społeczności, i dla jednej i drugiej jednakowo były niezbędne”². Wiele z tych kwestii odnosiło się do obecności Kościoła w szkołach.

Dodatkowo spory w sprawach mieszanych wzmacniało dążenie władz oświatowych do podporządkowania sobie całej rzeczywistości szkolnej. Twórcy idei wychowania państwowego, będącej po przewrocie majowym zasadą porządkującą szkolnictwo, byli zdania, że szkoła powinna zadbać

1 Jan Szczepaniak, „Konflikt pomiędzy państwem a Kościołem dotyczący rozporządzeń wykonawczych do konkordatu z 1925 roku w sprawach nauczania religii w szkołach”, *Krakowskie Studia Międzynarodowe* 3 (2006): 69–97.

2 Jan Wiślicki, *Konkordat. Studium prawne* (Lublin: Uniwersytet Lubelski, 1926), 74; Janusz Osuchowski, *Prawo wyznaniowe Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939. Węzłowe zagadnienia* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1967), 123–124.

o wychowanie religijne uczniów, ale bez podkreślania jego wyznaniowego charakteru³. Otworło to drogę do działań, które formalnie nie zmieniały porządku prawnego, ale krok po kroku, bez konsultacji z biskupami, ustalały szczegółowe rozwiązania zmieniające istniejącą od lat praktykę. Urzędnicy ministerialni niechętnie akceptowali całkowitą niezależność Kościoła w takich kwestiach jak: duszpasterstwo szkolne prowadzone w ramach organizacji religijnych istniejących na terenie szkół powszechnych i średnich, nominacja katechetów, określenie zasad kwalifikacji zawodowych nauczycieli religii w szkołach powszechnych, ustalanie programów nauczania i wybór podręczników do religii w zreformowanej szkole.

W przypadku każdego z tych sporów możliwe było poszukiwanie rozwiązań, które przyjąć mogłaby zarówno strona kościelna, jak i rządowa, a także prowadzenie rozmów i negocjacji w taki sposób, by uniknąć polaryzacji stanowisk utrudniających, czy nawet uniemożliwiających porozumienie. Trzeba było jedynie uznać wzajemną autonomię (Kościół w kwestiach religijnych, a państwa w porządku prowadzenia polityki), a także przyjąć do wiadomości nadrzędność Kościoła w sprawach nauczania wiary, a państwa w organizacji procesu nauczania.

Biskupi nie mogli zgodzić się na kontrolowanie przez władze państwowe działalności organizacji religijnych legalnie działających w szkołach, oddanie urzędnikom wyboru kandydatów na nauczycieli religii (akceptowali państwową nominację na przedstawionego przez siebie kandydata), ustalenia przez władze oświatowe programu nauczania i kształtu wychowania religijnego. Polem do negocjacji były kwestie techniczne nominacji nauczycieli religii, określenie zasad kwalifikacji nauczycieli religii, wybór metod nauczania, zasady redagowania podręczników, zgodnie z ówczesną wiedzą psychologiczną i pedagogiczną, a także mechanizmy łagodzenia sporów i rozwiązywania konfliktów między duchowieństwem a nauczycielami.

Sprzeciw biskupów i środowisk katolickich wobec działania władz starających się uzyskać coraz większą kontrolę nad nauczaniem i wychowaniem religijnym w szkole był w ich oczach obroną katolickiego charakteru polskiej szkoły⁴. Dla wielu urzędników oświatowych i nauczycieli, szcze-

3 Kontekst ideowy i polityczny sporu został omówiony w artykule: Jan Szczepaniak, „Spór pomiędzy Kościołem a państwem o katolicki charakter szkoły polskiej (1926–1939)”, *Rocznik Filozoficzny Ignatianum* 1/25 (2019): 115–133.

4 Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach (AAKat.), KBA 157, *Uchwały XVI-go Walnego Zjazdu Delegatów Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych z dnia 26 VI 1937 r.*; Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (AAP), AK 15562, *Rezolucja [Katolickiego Związku Kobiet]*, 13 III 1930; Walery Jasiński,

gólnie związanych z lewicowymi partiami i związkami zawodowymi, chęcią zawłaszczenia szkoły⁵. Działania strony katolickiej nie były wynikiem chęci zawładnięcia oświatą, ale wypływały z obowiązku podejmowania wysiłków zmierzających do realizacji postulatów katolickich, formułowanych w zwyczajnym nauczaniu kościelnym⁶ i uregulowanych w Kodeksie Prawa Kanonicznego (kanon 1374)⁷. Biskupi zdawali sobie sprawę z niemożności realizacji wszystkich postulatów kościelnych. Jedyłą możliwością realizacji niektórych z nich w polskim porządku prawnym widzieli w edukacji religijnej społeczeństwa i aktywizacji katolików w celu zmiany prawa. Rzecz jasna takie działania spotykały się ze sprzeciwem środowisk lewicowych i liberalnych, także nauczycielskich i urzędniczych, nieodmiennie dążących do usunięcia wpływów Kościoła na wychowanie dzieci i młodzieży.

Działania zmniejszające liczbę etatów katechetycznych w szkołach powszechnych

Co do zasady władze kościelne i oświatowe były zgodne. Jeżeli w jakiejś szkole liczba godzin religii była odpowiednia, należało stworzyć etat dla katechety. Przez cały okres międzywojenny bez żadnych trudności systematyzowano posady nauczycieli religii w szkołach średnich. Natomiast zwiększenie liczby stałych etatów katechetycznych w szkołach powszechnych natrafiało na olbrzymie trudności. Do końca lat dwudziestych kuratoria oświaty, na prośbę biskupów, tworzyły nowe posady po miesiącach zwłoki. Od początku lat trzydziestych odrzucały wszelkie prośby tego typu, tłumacząc odmowę kryzysem ekonomicznym,

Światłocienie współczesnej pedagogiki (Poznań: Drukarnia Wydawnicza Fr. Krajna, 1937), 54–59; Franciszek Kwiatkowski, *Wołamy o szkołę katolicką* (Kraków: Drukarnia Apostolstwa Modlitwy, 1937), 4–10, 32–40.

- 5 Janina Barycka, *Stosunek kleru do Państwa i Oświaty* (Warszawa: Nasza Księgarnia, 1934), 47–69, 75–93; [b.a.] „Czy to także walka z religią?”, *Głos Nauczycielski* 13/28 (1929): 438; Marian Osiński, „Jak się walczy z nauczycielstwem”, *Głos Nauczycielski* 9/15 (1930): 161; [b.a.] „W sprawie praktyk religijnych”, *Głos Nauczycielski* 9/11 (1927): 145–146.
- 6 Szerzej na ten temat: Jan Szczepaniak, *Troska Kościoła o nauczanie i wychowanie religijne w szkole w latach 1918–1927* (Kraków: Wydawnictwo WAM, 1997), 19–36.
- 7 „Pueri catholici scholas acatholicas, neutras, mixtas, quae nempe etiam acatholicis patent, ne frequentent. Solius autem Ordinarii loci est decernere, ad normam instructionum Sedis Apostolicae, in quibus rerum adiunctis et quibus adhibitis cautelis, ut periculum perversionis vitetur, tolerari possit ut eae scholae celebrentur”. *Codex Iuris Canonici, Pii X Pontificis Maximi iussu digestus, Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus* (Romae: Typis Polyglottis Vaticanis, 1918), can. 1374.

likwidowały już istniejące etaty, zwlekały z zatwierdzeniem na wolny etat proponowanego przez ordynariusza kandydata⁸ lub wprost odmawiały nominacji pod najdziwniejszymi pretekstami⁹. Urzędnicy oświaty, chcąc uniknąć oskarżeń o dyskryminowanie Kościoła, na wakujące etaty nauczycieli religii chcieli zatrudniać księży proponowanych przez biskupów jako katechetów tymczasowych. Sekretarz episkopatu biskup Stanisław Łukomski przestrzegał biskupów, że brak protestów i zgoda na to mogą spowodować utratę istniejących etatów¹⁰. Takie działania władz państwowych niższego szczebla nie przynosiły znaczących oszczędności budżetowych, były jednak bardzo źle odbierane przez biskupów i katechetów¹¹.

Nadzieja na zmianę sytuacji pojawiła się wiosną 1937 roku. Opierając się na ustnej deklaracji ministra Wojciecha Świątosławskiego złożonej wiceprzewodniczącemu Komisji Szkolnej Episkopatu, biskup Włodzimierz Jasiński wniósł do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP) pismo o przyznanie trzystu trzydziestu nowych etatów katechetycznych w szkołach powszechnych. Powołał się na fakt utworzenia w szkolnictwie czterech tysięcy nowych miejsc pracy, z których ani jedno nie było przeznaczone dla nauczycieli religii¹². Deklaracja ministra okazała się obietnicą bez pokrycia. Władze szkolne nie miały zamiaru przyznawać nowych etatów, by jednak nie powstało wrażenie niezyczliwości względem Kościoła, Świątosławski wydał kuratorom zalecenie, aby wyznaczili niewielką liczbę nowych etatów¹³. Mimo ponawianych przez biskupów próśb w tej kwestii ministerstwo do wybuchu wojny nie zmieniło zdania.

8 Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (AKMKr.), Teki Sapieżańskie (TS) XIII 82, 4–5, Stanisław Łukomski, *Nasze zadania w stosunku do przedszkola, szkoły, nauczycielstwa, władz szkolnych. Referat wygłoszony na Konferencji Episkopatu 7 X 1931*.

9 AAKat., KBA 165, *Kuria Diecezjalna w Siedlcach do Kuratorium Okręgu Szkolnego Lubelskiego*, 7 VIII 1935; AAKat., KBA 165, *S. Lewicki do bp. H. Przeździeckiego*, 11 IX 1935; AAKat., KBA 165, *Bp H. Przeździecki do kuratora S. Lewickiego*, 16 IX 1935.

10 AAKat. KBA 78, Bp. Stanisław Łukomski, *Sprawy szkolne. Referat na Konferencji Episkopatu Polski*, Warszawa, 23 XI 1932.

11 AKMKr., TS XIV, 178, *Bp T. Kubina do abp. A. Sapiehy*, 17 XII 1935; AKMKr., TS XIV, 177, *Abp B. Twardowski do abp. A. Sapiehy*, 6 XII 1935; AKMKr., TS XIV, 180, *Bp F. Barda do abp. A. Sapiehy*, 28 XII 1935; AKMKr., TS XIV, 184, *Bp K. Radoński do abp A. Sapiehy*, 2 I 1936.

12 AKMKr., TS XIV, 286, *Abp A. Sapieha do bp. W. Jasińskiego*, 31 V 1937; Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN) MWRiOP 955, 185, *Bp W. Jasiński do F. S. Potockiego*, 15 II 1937.

13 AKMKr., TS XIV, 321, *W. Świątosławski do abp. A. Sapiehy*, 13 VII 1938; AAN MWRiOP 955, 189, *M. Pollak do KOSz. Wołyńskiego*, 31 I 1939.

Kłopoty z mianowaniem i stabilizacją katechetów w szkołach powszechnych

Poza obsadzeniem starych i tworzeniem nowych etatów katechetycznych w szkołach powszechnych władze kościelne i państwowe poróżniła kwestia mianowania katechetów i stabilizacji warunków ich pracy. Lokalne zadrażnienia związane z tym tematem pojawiały się raz po raz¹⁴, ale do otwartego konfliktu doszło w latach trzydziestych. Niezgodnie z rozporządzeniem MWRiOP z 24 IV 1926 roku¹⁵ dotyczącym mianowania nauczycieli religii katolickiej inspektoraty szkolne zaczęły domagać się od księży katechetów, by wnosili do kuratoriów oświaty podania o zatrudnienie¹⁶. Dotychczasowa praktyka, wypracowana jeszcze przed uzyskaniem niepodległości, była taka, że na wakujący etat katechety biskup ordynariusz pisemnie przedstawiał władzom szkolnym kandydata. Pismo to nie miało charakteru prośby. Biskupi obawiali się, że przyjęcie żądania władz z czasem doprowadziłoby do odebrania im wpływu na decyzje personalne. Pozostałoby im jedynie udzielanie misji kanonicznej kandydatom wybranym przez inspektorów szkolnych¹⁷.

W związku z tym sekretarz episkopatu biskup Stanisław Łukomski przypomniał ordynariuszom, że księża nie mogą osobiście wnosić do władz szkolnych podań o przyznanie im etatów¹⁸. Mimo tego niektórzy biskupi podporządkowali się oczekiwaniom władz¹⁹. Różne podejście kurialnych referatów katechetycznych w poszczególnych diecezjach w tej kwestii oraz chęć uniknięcia kolejnego konfliktu z władzami państwowymi skłoniły episkopat do szukania kompromisowego rozwiązania. Biskupi – członkowie Komisji Papieskiej powołanej do rozstrzygnięcia konfliktów związanych z realizacją konkordatu – 26 VII 1934 roku

14 AKMKr., Akta szkolne 1921–1927 (b. sygn.), *Ministerstwo WRiOP do KOSz. Wileńskiego*, 25 III 1926; AKMKr., Akta szkolne 1921–1927 (b. sygn.), *Bp K. Michalkiewicz do abp. A. Sapięhy*, 12 VI 1926.

15 „Okólnik MWRiOP z dnia 12 IV 1926 r. w sprawie postępowania władz szkolnych przy mianowaniu nauczycieli religii katolickiej”, *Dziennik Urzędowy MWRiOP* 9/8 (1926): poz. 104.

16 AAN MWRiOP 955, 122, *Bp S. Łukomski do KOSz. Brzeskiego*, 28 XII 1933.

17 AKMKr., TS XII, 133, 3, *Konferencja Komisji Prawnej Episkopatu*, 20 I 1934; Szczepaniak, „Konflikt pomiędzy państwem a Kościołem”, 88.

18 AAKat., KBA 78, Stanisław Łukomski, *Sprawy szkolne. Referat na Konferencji Episkopatu Polski*, Warszawa 23 XI 1932; AKMKr., TS XIII, 93, 4, *Konferencja Plenarna Episkopatu Polski Warszawa, dnia 20-21 II 1934*.

19 AKMKr., Akta szkolne 1934–1935 (b. sygn.), *Odpowiedź ks. Sz. Hanuszka i ks. M. Ślepickiego na ankietę Komisji Papieskiej w sprawie postępowania przy nominacji prefektów*, VII 1932; AAN MWRiOP 955, 124, *R. Petrykowski do bp. S. Łukomskiego*, 5 I 1934.

zapropowowali, aby zezwolić księżom niezatrudnionym w duszpasterstwie parafialnym, a więc mającym już status prefektów szkolnych, przesyłać do inspektoratów lub kuratoriów szkolnych podania o przyznanie etatu, ale wyłącznie za pośrednictwem kurii. Propozycję tę złożono na wrześniowej Konferencji Episkopatu²⁰.

Mimo tej inicjatywy biskupi obawiali się, że złożenie przez księdza niezwiązanego z duszpasterstwem parafialnym podania o przydzielenie etatu w szkołach powszechnych i średnich za pośrednictwem kurii lub deklaracji złożonej przez duchowieństwo parafialne o podjęciu nauczania religii w szkołach powszechnych znajdujących się w ich parafiach, nie będzie skutkowało formalnym dopuszczeniem do zajęć szkolnych. Obawy te formułowali w oparciu o pismo Janusza Jędrzejewicza skierowane do kardynała Aleksandra Kakowskiego, w którym minister napisał, że ze zgłoszenia gotowości do nauczania „władze będą mogły skorzystać, zależnie od swej decyzji”²¹. Obawy biskupów okazały się niestety słuszne²².

W tym przypadku biskupi wykazali się dobrym rozeznaniem intencji urzędników oświatowych. Ministerstwo nie tylko nie reagowało na protesty episkopatu, ale w lipcu 1935 roku opublikowało zarządzenie w tej kwestii, wiedząc, że biskupi nie będą mogli go zaakceptować. W oparciu o ten okólnik inspektorzy szkolni mogli, nie oglądając się na zgłoszoną przez księży gotowość do nauczania religii w szkołach powszechnych, powierzyć lub nie powierzyć (bez podania powodu) nauczanie religii księżom proboszczom i wikariuszom w szkołach leżących w ich parafiach oraz wnosić do kurii o przyznanie misji do nauczania religii nauczycielom świeckim, niezależnie od ich postawy religijnej i przygotowania do prowadzenia tychże lekcji²³.

Z czasem okazało się, że obawy biskupów stały się rzeczywistością²⁴. Zebrane przez Komisję Szkolną Episkopatu Polski przypadki odmowy powierzenia księżom nauczania religii w szkołach na terenie własnej

20 AKMKr., TS XIII, 94, 3, *Konferencja Episkopatu Polski, Częstochowa 5–7 IX 1934*; Szczepaniak, „Konflikt pomiędzy państwem a Kościołem”, 89–90.

21 AKMKr., TS XIV, 144, *J. Jędrzejewicz do kard. A. Kakowskiego, 13 XI 1934*.

22 AAPrz., Korespondencja w sprawach szkolnych (b. sygn.), *R. Koestlich p.o. naczelnika wydziału Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do bp. F. Bardy, 24 XII 1934* oraz *17 III 1935*; AAPrz., Korespondencja w sprawach szkolnych (b. sygn.), *K. Michalik, inspektor szkolny w Niksu do Kurii biskupiej w Przemyślu, 19 IX 1934* oraz *6 III 1935* i *22 II 1935*; AKDS LS Dz. III, nr 12, *R. Petrykowski, kurator Okręgu Szkolnego Brzeskiego do bp. S. Łukomskiego, 14 XI 1935*; AKMKr., TS XIV, 130, *S. Opielowski, inspektor szkolny w Białej do ks. S. Makowskiego, 26 XI 1935*.

23 AKMKr., TS XIV, 120, *Okólnik Ministerstwa WRiOP do Kuratorów Okręgów Szkolnych, Warszawa 8 VII 1935*.

24 Szczepaniak, „Konflikt pomiędzy państwem a Kościołem”, 92–93.

parafii wskazują, że władze, licząc na niejednolite reakcje biskupów, chciały całkowicie podporządkować sobie nominacje na etaty katechetyczne – tam, gdzie takowe istniały – oraz pozwolenia na nauczanie religii w mniejszych szkołach powszechnych, gdzie etatów nie było. Kurator lubelski Stanisław Lewicki wprost napisał do biskupa Henryka Przeździeckiego, że księża mogą ubiegać się o posadę katechety, ale władze szkolne nie mają obowiązku powierzać nauczania księżom wnoszącym o to²⁵.

Przykładowo: w 1934 roku inspektor z Bielska Podlaskiego w parafiach leżących w jego inspektoracie zabronił księżom nauczania religii, tłumacząc się brakiem pieniędzy (godziny przydzielił nauczycielom świeckim, a biskupa poprosił o udzielenie im misji kanonicznej). Ostatecznie, po interwencji ordynariusza siedleckiego biskupa Przeździeckiego, powierzono księżom nauczanie, bez wynagrodzenia, na co biskup wyraził zgodę, nie chcąc redukcji godzin religii oraz pozbawienia księży możliwości katechizowania dzieci we własnych parafiach²⁶. W latach 1934–1936 w diecezji podlaskiej podobne wydarzenia nie należały do wyjątków²⁷. W roku szkolnym 1934/1935 w archidiecezji lwowskiej w stu czterdziestu szkołach nie było nauki religii, ponieważ inspektorzy szkolni nie wyrazili zgody na prowadzenie lekcji przez duchowieństwo parafialne. Inspektor czortkowski Jan Inglot wprost powiedział księdzu Franciszkowi Sudołowi, administratorowi ze Słobódki Dżuryńskiej, że jeśli uda się pozbawić prawa nauczania religii w kilku szkołach, to w następnym roku szkolnym nie dopuści księży w żadnej ze szkół²⁸. W diecezji łomżyńskiej w styczniu 1934 roku inspektor nie pozwolił uczyć księżom w Płonce, Tykocinie, Puńsku i Bogutach, dlatego też biskup wydał zarządzenie o przeniesieniu w Tykocinie i Puńsku nauki religii ze szkoły do kościoła²⁹. W tejże diecezji we wrześniu 1934 roku inspektorzy szkolni nie dopuścili do nauczania religii księży w dwudziestu trzech parafiach³⁰. Podobne

25 AKDS AO Lit. N Dz. III, nr 1, T. VI, k. 131, S. Lewicki do bp. H. Przeździeckiego, 25 IX 1934.

26 AKMKr., TS XIV, 183, Bp Cz. Sokołowski do abp. A. Sapięhy, 5 II 1936.

27 AKDS AO Lit. S Dz. III nr 34 T. I, Bp Cz. Sokołowski do Biura Episkopatu Polskiego w Warszawie, 5 II 1936 oraz Stosunek Kurji Diecezjalnej Siedleckiej czyli Podlaskiej do władz szkolnych od dn. 1 stycznia 1934 roku.

28 AKMKR TS XIV, 177, Abp B. Twardowski do abp. A. Sapięhy, 6 XII 1935.

29 AAKat., KBA 77, Bp S. Łukomski do K. Chylińskiego, 21 XI 1935; AKMKR, TS XIV, 176, Bp S. Łukomski do abp. A. Sapięhy, [listopad 1935]; AAN MWRiOP 955, 151, [Nauka religii katolickiej w Tykocinie, notatka służbowa Departamenty Wyznań], 28 X 1935.

30 Archiwum Kurii Diecezjalnej w Siedlcach (AKDS), AO Lit. S Dz. III Nr 12 T. IXc, Bp S. Łukomski do bp. H. Przeździeckiego, 18 IX 1934.

przypadki miały miejsce w archidiecezji wileńskiej, diecezji łódzkiej, pińskiej i przemyskiej³¹.

Przeciwko okólnikowi i wynikającym z niego decyzji inspektorów zaprotestował przewodniczący Komisji Szkolnej arcybiskup Adam Sapieha³². Władze państwowe nie zareagowały jednak na ten sprzeciw, nadal próbując podporządkować sobie nominacje nauczycieli religii na każdym etapie procedury. Zmiana polityki państwowej wobec kościoła po roku 1937 co prawda spowodowała zarzucenie takich działań przez inspektorów, ale do 1939 roku rozporządzenia nie cofnięto, ani nie złagodzone nawet najbardziej kontrowersyjnych zapisów.

Trudności w ustaleniu zasad kwalifikacji zawodowych dla nauczycieli religii w szkołach powszechnych

Kolejny konflikt pomiędzy episkopatem a władzami państwowymi w sprawach szkolnych wybuchł po wydaniu 6 marca 1928 roku przez prezydenta Ignacego Mościckiego rozporządzenia o kwalifikacjach zawodowych nauczycieli szkół powszechnych³³. Dokument ten nie regulował tej kwestii w odniesieniu do nauczycieli religii, ale przewidywał opublikowanie oddzielnego zarządzenia dotyczącego kwalifikacji zawodowych do nauczania religii i ustalenia w służbie w publicznych szkołach powszechnych. Miał on powstać na drodze negocjacji z władzami kościelnymi. Prace nad nim rozpoczęto dość szybko, ale zarówno strona kościelna, jak i państwowa nie uważała ich za ważne i pilne³⁴. Podejmując negocjacje, biskupi nie przewidzieli, że brak takiego rozporządzenia zostanie wykorzystany przez władze państwowe do eskalacji konfliktu z Kościołem. Aż do końca 1934 roku praktyka obsadzania nowych etatów katechetycznych w szkołach powszechnych, określania kwalifikacji duchownych i świeckich chcących uzyskać prawo do nauczania religii oraz ustalenia wielkości pensji wynikającej z grupy szaszerogowania procedowana była według dawnych zasad, na podstawie pism przesyłanych

31 AKMKR, TS XIV, 179, *Bp W. Jasiński do abp. A. Sapiehy*, 24 XII 1935; AKMKR, TS XIV, 180, *Bp F. Barda do abp. A. Sapiehy*, 28 XII 1935; AKMKR, TS XIV, 185, *Bp K. Bukraba do abp. A. Sapiehy*, 20 I 1936; Adam Szot, *Abp Romuald Jałbrzykowski metropolita wileński* (Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2002), 258–259.

32 AKMKR, TS XIV, 128, *Abp Sapieha do K. Chylińskiego*, 4 XI 1935.

33 „Rozporządzenie Prezydenta RP z 6 marca o kwalifikacjach zawodowych nauczycieli szkół powszechnych”, *Dziennik Urzędowy MWRiOP* 10/28 (1928): poz. 258.

34 AAN MWRiOP 403, 87–88, *Bp H. Przeździecki do Bartla*, 28 II 1930; AAN MWRiOP 403, s. 92, *Kolejność finalizacji Konkordatu*, IV 1930.

przez kurię do inspektoratów lub kuratoriów oświaty. Od tego czasu sytuacja się zmieniła. Władze oświatowe uznały, że nie ma problemu z zatrudnianiem katechetów, ale z powodu braku rozporządzenia można im wypłacać tylko najniższą stawkę uposażenia, bez możliwości awansu zawodowego, związanego z wysługą lat³⁵. Od sierpnia 1935 roku działania władz stały się jeszcze bardziej restrykcyjne. Kuratoria oświaty zaczęły obniżać katechetom pobory. Na nic zdały się protesty biskupów i księży, którym obniżono pensję³⁶.

Równocześnie władze szkolne zaczęły stawiać większe wymagania kandydatom duchownym i świeckim wnoszącym za pośrednictwem kurii podania o etat nauczyciela religii w szkołach powszechnych, a także katechetom starającym się o awans zawodowy, związany z podniesieniem pensji. Powołując się na rozporządzenie Rady Ministrów z 19 grudnia 1933 roku, zaczęło wymagać od katechetów szkół powszechnych złożenia egzaminu praktycznego³⁷. Księżom i nielicznym nauczycielom świeckim uczącym już w szkole powszechnej decyzją administracyjną obniżono pobory do najniższej pensji, uzasadniając to brakiem zdania egzaminu praktycznego. Odmawiano również uczącym od wielu lat księżom katechetom przyznania wolnego, proponując przyjęcie pracy na stanowisku katechety tymczasowego, by władze szkolne miały czas na sprawdzenie jego predyspozycji nauczycielskich³⁸.

Informacji o podobnych decyzjach władz szkolnych było tak dużo, że arcybiskup Adam Sapieha, przewodniczący Komisji Szkolnej Episkopatu 10 stycznia 1936 roku wystosował protest na ręce ówczesnego ministra WRiOP Wojciecha Alojzego Świątosławskiego³⁹. Pięć tygodni później, 19 lutego, rozmawiał w tej sprawie z ministrem. W trakcie konferencji,

35 AKMKr TS XIV, 51, P. Bekiesz do abp. R. Jałbrzykowskiego, 23 III 1935.

36 Archiwum Archidiecezjalne w Przemyślu (AAPrz.) Nauka religii w szkołach (b. sygn.), *Kuria Biskupia w Przemyślu do KOSz. Lwowskiego*, 25 X 1935; AKMKr TS XIV, 124, *Kuria Biskupia w Łomży do Ministra WRiOP*, 19 X 1935; „Pokrzywdzenie nauczycieli religii”, *Miesięcznik Pasterski Płocki* 8/30 (1935): 371; „W sprawie wynagrodzenia za nauczanie religii”, *Wiadomości Diecezjalne* 9 (1934): 174–175.

37 „Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 19 XII 1933 r. o zasadach zaszeregowania funkcjonariuszów państwowych do uposażenia i automatycznego przechodzenia nauczycieli do wyższych grup uposażenia, o dodatkach lokalnych, funkcyjnych i służbowych oraz o umundurowaniu niższych funkcjonariuszy państwowych”, *Dziennik Urzędowy MWRiOP* 1/16 (1934): poz. 3.

38 AKMKr., TS XIV, 79, Ks. P. Bekiesz do abp. A. Sapiehy, 27 VII 1936; AKMKr., TS XIV, 46, *Kuratorium Okręgu Szkolnego Krakowskiego do ks. J. Grzywny*, 17 IV 1934; AKMKr., TS XIV, 69, *Bp F. Barda do Komisji Szkolnej*, 27 III 1936; AKMKr., TS XIV, 86, *Inspektor Szkolny w Złoczowie do ks. F. Tustanowskiego*, 27 XI 1936; AKMKr., TS XIV, 54, *Kuria Biskupia w Lublinie do Biura Episkopatu*, 4 IX 1935.

39 AKMKr., TS XIV, 63, *Komisja Szkolna Episkopatu do Ministra WRiOP*, 10 I 1936.

przebiegającej bez konfrontacyjnych rozmów, prowadzonej w miłej atmosferze minister przyznał, że księża katecheci wszystkich typów szkół mają odpowiednie kwalifikacje na podstawie konkordatu⁴⁰. Arcybiskupowi wydawało się, że spór został zażegnany. Nie wiedział jednak, że kilka dni przedtem pełniący obowiązki dyrektora Biura Personalnego MWRiOP Z. Kwiatkowski w piśmie skierowanym do Kuratorium Okręgu Szkolnego we Lwowie zajął odmienne stanowisko⁴¹. Uwidoczniła w ten sposób rozbieżność stanowisk w samym ministerstwie spowodowała kilkumiesięczną zwłokę w negocjacjach.

Dopiero zmiana polityki względem Kościoła posunęła sprawę naprzód. W czerwcu 1936 roku Sapięha otrzymał bez wcześniejszej zapowiedzi ze strony ministerstwa nowy projekt rozporządzenia o kwalifikacji katechetów, w którym wprowadzono stwierdzenie, że posiadanie misji nie jest wymagane od duchowieństwa parafialnego. Było to jedyne ustępstwo ze strony rządowej. W pozostałych kwestiach spornych: nominacji katechetów, nostryfikacji zagranicznych dyplomów, egzaminów kwalifikacyjnych przyjęto rozwiązania w załagodzonej formie, ale przeciwne oczekiwaniom episkopatu. Ponieważ, w ocenie strony kościelnej, władze oświatowe nie były skłonne do dalszych negocjacji zapisów projektu, biskupi wyrazili zgodę na jego ogłoszenie (zostało podpisane przez ministra 24 XII 1937 roku)⁴².

Próba kontroli organizacji katolickich w szkołach średnich i powszechnych

Od początku odzyskania niepodległości, bez żadnych trudności, na terenie szkół działały organizacje, których celem była pomoc w wychowaniu religijnym i moralnym katolickich dzieci. Zazwyczaj w szkołach średnich była to Sodaliczka Mariańska, w szkołach powszechnych Krucjata Eucharystyczna i Papieskie Dzieło Świętego Dzieciństwa Pana Jezusa. Sytuacja po przewrocie majowym uległa radykalnej zmianie.

We wrześniu 1927 roku ministerstwo wydało okólnik w sprawie zakładania kółek i zrzeseń młodzieży w szkołach średnich ogólnokształcących,

40 AAKat., KBA 77, *Konferencja Komisji Szkolnej Episkopatu, Warszawa 20 II 1936*.

41 AKMKr., TS XIV, 65, *Ministerstwo WRiOP do KOSz. Lwowskiego, 12 II 1936*.

42 AKMKr., TS XIV, 74, *W. Świętosławski do abp. A. Sapięhy, 4 IV 1936*; „Rozporządzenie Ministra WRiOP z dnia 24 grudnia 1937 roku o kwalifikacjach zawodowych nauczycieli religii rzymskokatolickiej w szkołach powszechnych”, *Dziennik Ustaw RP 4/20 (1938)*: poz. 26.

seminariach nauczycielskich i szkołach zawodowych⁴³, który uzależniał istnienie w tych szkołach organizacji od zgody kierownictwa szkoły. Protest w tej sprawie złożył Episkopat, traktując taką zgodę jako próbę podporządkowania organizacji katolickiej władzom szkolnym, co naruszało swobodę wykonywania praktyk duchownych⁴⁴. Sytuacja katolickich organizacji dla dzieci i młodzieży stała się jeszcze trudniejsza, gdy 27 października 1932 roku prezydent RP wydał zarządzenie zakazujące dzieciom i młodzieży przynależności do wszelkich organizacji nie działających na terenie szkoły. Postanowienie to nie było wymierzone przeciw Kościołowi, ale niektórzy inspektorzy i kierownicy szkół wykorzystali go do szykan wobec Kościoła, zakazując działalności organizacji religijnych na terenie szkoły, a niekiedy również należenia do kółek istniejących przy parafiach⁴⁵. Przypadki takie odnotowano w każdej diecezji. Szczególnie wiele takich zakazów wydano w: archidiecezjach gnieźnieńsko-poznańskiej, krakowskiej i lwowskiej oraz diecezjach podlaskiej, katowickiej i wrocławskiej⁴⁶. Szykany nie ominęły również Sodalicji Mariańskiej. Wyraziło się to w kontroli spotkań formacyjnych, żądaniu sprawozdań, w próbach podporządkowania związkowi grupującemu pozostałe organizacje młodzieżowe, a także decydowaniu o przynależności poszczególnych uczniów⁴⁷.

Organizacje religijne w szkołach były przedmiotem obrad Konferencji Episkopatu w Warszawie. W lutym 1934 roku arcybiskup Sapieha poinformował biskupów o rozmowach z władzami oświatowymi w tej sprawie. Według metropolity „ministerstwo w zasadzie nie sprzeciwia się organizacjom, należy jednak określić, jakie organizacje i do jakich szkół episkopat chce wprowadzić”. Po dyskusji ponowiono wcześniejsze

43 *Dziennik Urzędowy KOSz Krakowskiego* 4/8 (1927): poz. 146.

44 AKMKr., Akta szkolne 1933–1934 (b. sygn.), Bp S. Adamski i abp A. Sapieha do J. Jędrzejewicza, 25 stycznia 1933; Stanisław Łukomski, *Konkordat zawarty dnia 10 II 1925 roku pomiędzy Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską* (Łomża: Księgarnia Unitas, 1934), 372–373.

45 [b.a.] „O Krucjatę Eucharystyczną w szkołach”, *Wiadomości Diecezjalne Podlaskie* 16 (1934): 161.

46 AKMKr., TS VIII, 159, *Stowarzyszenia religijne w szkole powszechnej. Sprawozdanie z wypadków w archid. poznańskiej*; AKMKr., TS XIV, 165, Ks. Wł. Vrana, *Nauczanie i wychowanie religijne w szkołach powszechnych archid. krakowskiej w roku szkolnym 1933/34. Sprawozdanie pomocniczego wizytatora*; AKMKr., TS VIII, 169, *Abp B. Twardowski do KOSz. Lwowskiego*, 3 V 1934; AAKat., KBA 164, *Bp H. Przeździecki do MWRiOP*, 13 XII 1932; AAKat., KBA78, *Bp S. Łukomski do bp. S. Adamskiego*, 7 XII 1933; AKMKr., TS XIV, 184, *Bp K. Radoński do abp. A. Sapiehy*, 2 stycznia 1936.

47 AKMKr., TS XIII, 75, 5, *Protokół Ks. Ks. B[isku]pów, Poznań 24-25 VI 1930*; AKMKr., TS VIII, 165, Józef Winkowski, *Sytuacja Sodalicji Maryjańskiej na terenie szkół Rzeczpospolitej Polskiej*, 12 II 1934.

postanowienia, że w szkołach średnich będą działać tylko sodalicje mariańskie, a na terenie szkół powszechnych: Krucjata Eucharystyczna, Papieskie Dzieło Dzieciństwa Pana Jezusa, Żywy Różaniec. Wyjaśniono przy tym, że w jednej szkole nie powinna działać więcej niż jedna organizacja. Ponadto przypomniano, że założenie i prowadzenie ich należy do obowiązków duszpasterskich prefektów, władze szkolne należy informować jedynie o istnieniu organizacji i o terminach zebrań⁴⁸. W wysłanym po tej konferencji memoriale, poinformowano premiera o usuwaniu stowarzyszeń religijnych ze szkoły. Powiadomiono go również, że ingerencja władz jest tak znaczna, iż kuratorium lubelskie uzależniło prowadzenie rekolekcji dla młodzieży w kościele przez nie-prefekta od zgody kuratorium⁴⁹. Pół roku później biskupi zebrani na obradach Komisji Szkolnej jeszcze raz wezwali księży do obrony niezależności organizacji religijnych. Stwierdzili wprost, że władze świeckie nie mogą „zatwierdzać, uznawać, dopuszczać” organizacji mających za zadanie formację duchową dzieci i młodzieży⁵⁰.

Osią konfliktu pomiędzy Kościołem a ministerstwem stała się Krucjata Eucharystyczna. W trakcie rozmów prowadzonych przez przedstawicieli ministerstwa z delegacją episkopatu urzędnicy oświatowi początkowo twierdzili, że mogą przyjąć do wiadomości fakt istnienia kruczaty w szkołach powszechnych, później jednak zmienili zdanie. Uznali, że władze oświatowe nie będą tolerować całkowitej niezależności tej organizacji. Mogą wyrazić zgodę na jej istnienie, pod warunkiem uzgodnienia jej regulaminu ze statutem szkół powszechnych⁵¹. Przewodniczący Komisji Szkolnej Episkopatu początkiem 1936 roku, w czasie spotkań w ministerstwie, poinformował ministra, że krucjata nie zależy od władz szkolnych, szkoła nie powinna przeszkadzać w jej zakładaniu i prowadzeniu⁵². Wyraził jednak zgodę na przedstawienie stronie rządowej założeń kruczaty⁵³. Przeciwnikiem rozmów z władzami oświatowymi w sprawie kruczaty był sekretarz episkopatu biskup Stanisław Łukomski. Uważał on, że wejście

48 AKMKr., TS XIII, 93, 6. *Konferencja Plenarna Episkopatu Polski, Warszawa 20–21 II 1934.*

49 AKMKr., TS XIV, 226, 3. *Memoriał Episkopatu [podpisany przez kard. Kakowskiego] do Premiera, 24 lutego 1934.*

50 AKMKr., TS XIV, 6. *Komisja Szkolna Episkopatu Polski, Warszawa 16 I 1935.*

51 AKMKr., TS XIV, 74, *W. Świątosławski do abp. A. Sapięhy, 4 VI 1936; AKMKr., TS XIV, 240, K. Chyliński do abp. A. Sapięhy, 16 VIII 1935; AKMKr., TS XIV, 244, K. Chyliński do abp. A. Sapięhy, 26 IX 1935; AKMKr., TS XIV, 8, 2, *Konferencja Komisji Szkolnej Episkopatu Polskiego, Warszawa 8 X 1935.**

52 AAKat., KBA 77. *Konferencja Komisji Szkolnej Episkopatu, Warszawa 20 II 1936.*

53 AKMKr., TS XIV, 30. *Abp Sapięha do ministra WRiOP, 26 II 1936.*

na drogę pertraktacji z władzami doprowadzi do podporządkowania organizacji przepisom szkolnym⁵⁴. Kiedy ministerstwo przesłało Komisji Szkolnej własny projekt regulaminu, biskupi, uznając racje przedstawione przez biskupa Łukomskiego, nie odnieśli się do projektu rządowego, wyjaśniając, że episkopat nie może uzgadniać regulaminów z władzami szkolnymi, ponieważ nie uznaje prawa do ingerencji władz szkolnych w sprawy organizacji religijnych⁵⁵. Później przesłano do ministerstwa własny projekt regulaminu⁵⁶. Został on zaakceptowany przez ministerstwo, po dalszych rozmowach i pertraktacjach, z dodatkiem rządowym, że w razie zastrzeżeń kuratora co do osoby moderatora biskup może uznać podane powody lub nie oraz że opiekun, po powiadomieniu kierownika szkoły, może poprosić o pomoc osobę spoza szkoły, posiadającą odpowiednie kwalifikacje⁵⁷.

Ingerencja władz szkolnych w powstawanie nowych programów i podręczników do nauki religii w gimnazjach

Do kolejnej konfrontacji pomiędzy episkopatem a MWRiOP doszło podczas opracowywania nowych programów szkolnych do zreformowanego gimnazjum. Prace nad programem rozpoczęły się pod auspicjami ministerstwa. Długo zapowiadany projekt programu do zreformowanych szkół, przygotowany przez ministerialnych ekspertów, wysłano do biskupów 24 czerwca 1933 roku⁵⁸. Minister prosił o jak najszybsze, najpóźniej do 20 sierpnia tegoż roku, rozpatrzenie nadesłanych projektów. Biskup Łukomski odpisał, że będzie to niemożliwe, z powodu „braku możliwości do konsultacji z wszystkimi biskupami ordynariuszami w okresie wakacji i w czasie wzmózonych wizytacji kanonicznych”⁵⁹. Mimo wakacji na ręce sekretarza episkopatu wpłynęło kilka opinii. Biskup Stanisław Adamski wypowiedział się zdecydowanie przeciw projektowi. Uznał, że podstawy

54 AKMKr., TS XIV, 70, *Bp Łukomski do abpa Sapiiehy*, 16 IV 1936.

55 AKMKr., TS XIV, 15, *Konferencja Komisji Szkolnej Episkopatu*, Warszawa 13 X 1936.

56 Stanisław Wilk, *Episkopat Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1918–1939* (Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie, 1992), 289–290.

57 AKMKr., TS XIV, 289, *Abp A. Sapiieha do bp. W. Jasińskiego*, 21 VI 1937; *Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie* 27 (1937): 491–492.

58 AKMKr., TS XIV, 215, *Minister WRiOP do bpa S. Łukomskiego*, Warszawa 24 czerwca 1933; *Program nauki w gimnazjach państwowych religii rzymskokatolickiej (projekt)*, Lwów 1933.

59 AKMKr., TS XIV, 216, *Bp S. Łukomski do J. Jędrzejewicza*, 30 VI 1933.

programu zmierzają ku subiektywizmowi niezgodnemu z nauką katolicką⁶⁰. Główny Zarząd Kół Księży Prefektów uznał, że należy opracować zupełnie nowy program, w którym obok nauczania trzeba uwzględnić obowiązkową pracę w organizacjach religijnych oraz wdrażanie dzieci do życia religijnego⁶¹. Wypowiedzi negatywnych było tak wiele, że biskup Łukomski 16 października 1933 roku wysłał do ministerstwa negatywną ocenę projektu⁶². Pisał: „Projekt zawiera wiele cennych wskazówek psychologicznych i metodycznych, jednakże podkreślając zbytnio psychikę młodzieży i jej własne przeżycia, nie docenia znaczenia objawienia Bożego w wierze i niewzruszonych podstaw nauczania wiary, jakimi są Pismo Święte i tradycja, ujęte systematycznie przede wszystkim w historii Starego i Nowego Testamentu oraz katechizmie. Nauczanie religijne, czerpiąc z tych źródeł, musi przestrzegać systematyczności, inaczej wytworzy się dowolność nauczającego i chaos w religijnych pojęciach ucznia”⁶³. Biskupi zaproponowali ministerstwu utworzenie komisji mieszanej do prac nad projektem programów⁶⁴. W odpowiedzi ministerstwo nie wyraziło zgody na wspólne opracowanie programu, ale zaproponowało by Episkopat przygotował swoją propozycję⁶⁵. Opracowano ją pod auspicjami Komisji Szkolnej i po uzyskaniu aprobaty biskupów przedłożono ministerstwu⁶⁶. W grudniu MWRiOP odrzuciło projekt. Według wiceministra Kazimierza Pierackiego nie odpowiadał on podstawowym założeniom, na których ministerstwo pragnęło oprzeć programy do nauczania kilku przedmiotów. Jego zdaniem materiał zaprezentowany przez biskupów przerastał możliwości umysłowe i psychiczne młodzieży⁶⁷.

W styczniu 1934 roku ministerstwo nadesłało drugi projekt programu⁶⁸. Właściwie był to poprzedni dokument z niewielkimi poprawkami.

60 AAKat., KBA 78, 164, Bp Stanisław Adamski, *Uwagi do projektu nowych programów nauki religii w gimnazjach i szkołach powszechnych 3. stopnia, 12 VIII 1933*; AAKat., KBA 78, 164, Bp S. Adamski do bp. S. Łukomskiego, 12 VIII 1933.

61 AKMKr., TS XIV, 217, Ks. R. Archutowski do abp. A. Sapiiehy, 8 IX 1933.

62 AKMKr., TS XIV, 4, *Protokół Komisji Szkolnej Episkopatu z 16 października 1933*.

63 AKMKr., Teka bpa Rosponda 1930–1939 (b. sygn.), Bp S. Łukomski do J. Jędrzejewicza, 16 X 1933.

64 AKMKr., TS XIV, 4, *Protokół Komisji Szkolnej Episkopatu, 16 X 1933*.

65 AAKat., KBA 78, Bp S. Łukomski do bp. S. Adamskiego, 16 XI 1933; AAKat., KBA 78, Bp S. Adamski do Sekretariatu Episkopatu, 28 XI 1933.

66 AKMKr., TS XV, 28, *Religia rzymskokatolicka [projekt Episkopatu]*.

67 AKMKr., TS XIV, 219, K. Pieracki do Komisji Programowej Biura Episkopatu Polski na ręce sekretarza episkopatu bpa Łukomskiego, 12 XII 1933.

68 AKMKr., TS XIV, 221, K. Pieracki do abp. A. Sapiiehy, 30 I 1934; AAKat., KBA 78, *Program nauki religii rzymskokatolickiej w gimnazjach państwowych*.

Komisja Szkolna 19 lutego 1934 roku odrzuciła go⁶⁹, o czym jej przewodniczący arcybiskup Sapieha poinformował ministra. Wyjaśnił przy tym, że do episkopatu należy „sąd o treści religii, jak i dobór i rozkład materiału. [...] Wszelkie więc dążenia do uszczuplenia tego prawa jak też wkraczanie innych czynników w tę dziedzinę są niezgodne z fundamentalnymi prawami Kościoła, a zarazem wkraczają i to w rzeczy tak istotnej przeciw konkordatowi zawartemu pomiędzy Stolicą św. i Rządem RP”⁷⁰.

Impas w rozmowach o nowym programie trwał do listopada 1934 roku. Odbyła się wówczas konferencja przedstawicieli episkopatu z delegacją ministerstwa. Wzięli w niej udział biskup Włodzimierz Jasiński, biskup Stanisław Rospond, wiceminister Konstanty Chyliński i naczelnik wydziału Stefan Balicki. W czasie spotkania wiceminister uznał, że katechizm pozostaje podstawą w nauczaniu religii, zatem w proponowanych programach trzeba go brać pod uwagę. Na wniosek biskupów, po długiej dyskusji, wiceminister zgodził się, że określenie zakresu przedmiotów i rozkładu materiału na poszczególne klasy należy do episkopatu. Oznaczało to, że dalsza debata nad programami toczyć się miała w oparciu o projekt biskupów. Biskupi ze swej strony zobowiązali się do uwzględnienia w opracowanym przez nich dokumencie zasad metodycznych zaproponowanych przez ministerstwo⁷¹.

Praca nad nową wersją programu trwała długo. Przedstawiony przez biskupów projekt – zdaniem strony rządowej – „napotkał dość poważne zarzuty od strony fachowej” i wymagał dość sporych przeróbek⁷². Pracom nad redakcją tym razem patronowała strona ministerialna. Efekt prac – trzeci projekt – przesłało ministerstwo do Komisji Szkolnej 6 lutego 1935 roku. Uwzględniono w nim wcześniejsze postulaty Episkopatu, równocześnie starając się trzymać zasad ogólnych, przyjętych w ministerstwie do konstrukcji nowych programów⁷³.

Po zbadaniu nowej propozycji biskupi 4 marca 1935 roku zasadniczo zaakceptowali ją, wnosząc dalsze poprawki⁷⁴. Do ich uzgodnienia

69 AKMKr., TS XIV, 5, [Opinia] Komisji Szkolnej Episkopatu, Warszawa 19 II 1934.

70 AKMKr., TS XIV, 228, *Abp Sapieha do W. Jędrzejewicza*, 6 III 1934.

71 AKMKr., TS XIV, 6, 1–2, *Konferencja Komisji Szkolnej Episkopatu*, Warszawa 16 I 1935; AKM, TS XIV, 6, *Protokół Komisji Szkolnej Episkopatu*, 16 I 1935.

72 AKMKr., TS XIV, 232, *Chyliński do abpa Sapiehy*, 5 I 1935.

73 AKMKr., TS XIV, 233, *K. Chyliński do abp. A. Sapiehy*, 6 III 1935; AAKat., KBA 77, *Program nauki religii rzymskokatolickiej w gimnazjach państwowych z polskim językiem nauczania (projekt zmieniony – I 1935)*.

74 AKMKr., TS XIII, 105, 1, Stanisław Rospond, *Nowe programy nauki religii w szkołach powszechnych i gimnazjach państwowych. Referat wygłoszony na Konferencji Episkopatu w dniu 4 maja 1935*.

doszło już następnego dnia na kolejnym spotkaniu u wiceministra. Po długich debatach zmiany zaproponowane przez delegatów Komisji Szkolnej zostały przyjęte. Uzgodnione w czasie spotkania programy arcybiskup Adam Sapieha przesłał ministerstwu 20 marca 1935 roku. Kilka mniej istotnych kwestii rozstrzygnięto jeszcze na Konferencji Episkopatu w maju 1935 roku. Ostateczny tekst przyjęto na posiedzeniu przedstawicieli Episkopatu i ministerstwa 6 maja 1935 roku⁷⁵.

Próby porozumienia się biskupów z władzami państwowymi w sprawach szkolnych⁷⁶

Coraz liczniejsze informacje docierające do referatów katechetycznych w kuriach diecezjalnych o przypadkach utrudniania nauczania religii oraz wychowania religijnego na terenie szkoły oraz niechęci władz szkolnych do ich wyjaśniania i rozwiązywania zgodnie z dotychczasową praktyką, a także próby kwestionowania funkcjonujących procedur urzędniczych tak, by strona państwowa miała decydujący głos w mianowaniu, stabilizacji, awansach nauczycieli religii oraz treści nauczania religii spowodowały, że biskupi obecni na Konferencji Episkopatu Polski w listopadzie 1932 roku powołali komisję do spraw szkolnych⁷⁷.

Początkiem roku 1933 jej członkowie arcybiskup Adam Sapieha (przewodniczący) i biskup Stanisław Adamski udali się do stolicy na spotkanie z ministrem WRiOP Januszem Jędrzejewiczem. Przedłożyli mu wówczas na piśmie, jak im się wówczas wydawało, niewielkie i podstawowe oczekiwania episkopatu w sprawach szkolnych. Prosilili ministra, by władze szkolne nie tworzyły i nie publikowały nowych rozporządzeń dotyczących nauczania i wychowania religijnego w szkole bez konsultacji i ustalenia z episkopatem ich brzmienia. W sprawach bieżących, związanych

75 AKMKr., TS XIV, 237, K. Chyliński do abp. A. Sapiehy, 23 V 1935.

76 AAKat., KBA 78, Stanisław Łukomski, *Sprawy szkolne. Referat na Konferencji Episkopatu Polski w Warszawie dn. 23 XI 1932 roku*. Protesty biskupów dotyczące posunięć władz państwowych w sprawach obecności Kościoła w systemie nauczania i wychowania szkolnego oraz próby łagodzenia konfliktów i porozumienia się, widoczne w memoriałach episkopatu skierowanych do władz, zostały przeze mnie omówione w artykule: „Memoriały episkopatu Polski do władz państwowych w sprawach szkolnych (1930–1936)”, *Folia Historica Cracoviensia* 7 (2000): 149–165.

77 Tadeusz Białous, *Biskup Stanisław Kostka Łukomski (1874–1948). Pasterz niezłomny* (Rajgród: Towarzystwo Miłośników Rajgrodu, 2010), 202–207; Marian Jakubiec, „Abp Adam Stefan Sapieha jako przewodniczący Komisji Szkolnej Episkopatu Polski”, w *Księga sapieżyńska*, red. Jerzy Wolny, (Kraków: Polskie Towarzystwo Teologiczne, 1986), 71–85.

z sytuacją finansową w państwie, zwrócili się z prośbą o zatrzymanie decyzji inspektorów szkolnych redukujących godziny religii, w wyniku czego uczniowie w różnym wieku mieli wspólne lekcje. Zwrócili ministrowi uwagę, że zdarzają się przypadki utrudniania księżom zakładania i prowadzenia stowarzyszeń i organizacji religijnych w szkołach, a nauczycielom przynależności do organizacji katolickich działających poza szkołą. Poinformowali również Jędrzejewicza, że znane są im przypadki usuwania obrazów religijnych z sal lekcyjnych. W sprawach organizacyjnych postulowali, by na konferencje rad pedagogicznych kierownicy szkół zapraszali katechetów, a w szkołach, do których uczęszczają dzieci z rodzin katolickich, nie uczyli nauczyciele innego wyznania lub apostaci⁷⁸.

W notatce sporządzonej po rozmowie biskupi zapisali, że minister miał tylko dwa zastrzeżenia do przedstawionych próśb. Zwrócił uwagę, że łączenie klas i związane z tym zmniejszenie godzin religii zależne jest od budżetu. W sprawie przynależności młodzieży do organizacji był zdania, że należy trzymać się zasady, wedle której młodzież szkolna nie powinna być „pod wpływem starszych należących do tego samego stowarzyszenia”. Gdy jednak biskupi przesłali ministrowi protokół z tej rozmowy, z prośbą o korektę i aprobatę, nie otrzymali żadnej pisemnej odpowiedzi ani ustnego komentarza⁷⁹. Dopiero po pisemnych próśbach o odniesienie się do zaproponowanego protokołu Jędrzejewicz odpisał, że w przesłanym dokumencie znaleziono „pewne nieścisłości” i dlatego nie można udzielić mu aprobaty⁸⁰.

By nie przerwać rozmów z rządem w sprawach istotnych dla misji duszpasterskiej Kościoła, biskupi poprosili o kolejne spotkanie z ministrem. Doszło do niego w gmachu MWRiOP w Warszawie 4 kwietnia 1933 roku. Tego samego dnia, na spotkaniu Komisji Szkolnej Episkopatu Polski zredagowano memoriał, złożony na ręce ministra, zawierający stanowisko Kościoła w kwestiach szkolnych. Minister obiecał dać odpowiedź do końca kwietnia tegoż roku. Episkopat nie doczekał się jednak żadnej odpowiedzi⁸¹.

We wrześniu 1933 roku arcybiskup Hlond, po obradach Konferencji Episkopatu Polski, wystosował trzeci memoriał, zredagowany przez

78 AAKat. KBA 78, [*Postulaty Episkopatu do Ministra WRiOP*] 25 I 1933.

79 TS XIV, 210, *Promemoria w sprawie szkolnej*, [po rozmowie z ministrem 25 I 1933]; AKMK TS XIV, 3, *Konferencja Komisji Szkolnej Episkopatu*, Warszawa 19 VI 1933.

80 AKMK TS XIV, 213, *J. Jędrzejewicz do abp. A. Sapięhy*, [b.d].

81 AKMKR TS XIV, 2, *Konferencja Komisji Szkolnej Episkopatu*, Warszawa 4 IV1933; AKMK TS XIV, 214; *Abp A. Sapięha do J. Jędrzejewicza*, 5 IV1933; AKMKR TS XIV, 3, *Konferencja Komisji Szkolnej Episkopatu*, Warszawa 19 VI 1933.

komisję pod kierunkiem biskupa Łukomskiego. W zamyśle prymasa miał być on podstawą do dalszych rozmów i negocjacji ze stroną rządową. W piśmie tym wprost zapytał ministra, jakie kroki podjął, by rozwiązać sporne problemy⁸². Podobnie jak poprzednio i na ten dokument strona kościelna nie doczekała się odpowiedzi. Jak na obowiązujące wówczas standardy brak odpowiedzi na pismo prymasa było czymś niesłychanym, świadczącym o gotowości władz do działań konfrontacyjnych. Kolejnym posunięciem biskupów, zebranych w lutym 1934 roku na Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, było napisanie i przesłanie na ręce Jędrzejewicza, który wówczas pełnił obowiązki premiera, czwartego memoriału⁸³. Ponieważ i to pismo zawisło w próżni, biskupi wysłali dokument do prezydenta Ignacego Mościckiego, opisujący skalę i przebieg konfliktu episkopatu z rządem w sprawach szkolnych. Memoriał wręczono prezydentowi 31 maja 1934 roku w czasie jego pobytu w Krakowie⁸⁴.

Brak pisemnej odpowiedzi ze strony ministra, premiera i prezydenta, przy równoczesnej zgodzie rządzących na rozmowy przedstawicieli episkopatu z niskiej rangi urzędnikami MWRiOP świadczył, że politycy zainteresowani byli jedynie podtrzymaniem kontaktu, a nie faktycznym szukaniem rozwiązania konfliktów. Potwierdzeniem tego były niekończące się żadnym postanowieniem i żadną konkluzją konferencje biskupów z urzędnikami szkolnymi 7 lipca, 15 listopada i końcem października 1934 roku⁸⁵.

Widząc bezowocność rozmów, nie uchylając się od prowadzenia dalszych negocjacji, biskupi we wrześniu 1934 roku zdecydowali o wysłaniu następnego memoriału⁸⁶. Korespondencja, jaka wywiązała się później pomiędzy Komisją Szkolną Episkopatu a urzędnikami MWRiOP, nie przyniosła żadnych efektów.

Nie zrażeni tym hierarchowie w październiku 1935 roku spotkali się z Konstantym Chylińskim, pełniącym wówczas funkcję kierownika resortu w rządzie Mariana Zyndrama-Kościałkowskiego. Spotkanie to także nie zmieniło sytuacji⁸⁷.

82 AKMK TS XIII, 91, 4, *Konferencja Plenarna Episkopatu Polski, Częstochowa 19-20 IX 1933*.

83 AKMK TS XIV, 226, [*Memoriał Episkopatu podpisany przez kard. Kakowskiego do Premiera, 24 II 1934*].

84 AKMK TS XIV, 228, [*Memoriał Episkopatu Polski do Prezydenta RP, wiosna 1934*].

85 AKMK, TS XIV, 230, *Bp H. Przeździecki do abp. A. Sapiehy, 21 VII 1934*; AKMK, TS XIV, 6, *Konferencja Komisji Szkolnej Episkopatu, Warszawa 16 I 1935*.

86 AKMK, TS XIII, 94, 4, *Konferencja Episkopatu Polski, Częstochowa 5-7 IX 1934*.

87 AAKat., KBA 77, *Konferencja Komisji Szkolnej Episkopatu, Warszawa 20 II 1936*.

Wówczas biskupi zdecydowali się, za pośrednictwem Katolickiej Agencji Prasowej, opublikować komunikat Komisji Szkolnej Episkopatu informujący duchowieństwo i katolickie społeczeństwo o przedmiocie sporu pomiędzy Kościołem a państwem. Wyliczał on następujące kwestie: (1.) powierzanie nauczania religii świeckim nauczycielom, a nie księżom, (2.) zmniejszanie liczby godzin religii oraz (3.) obniżanie księżom zapłaty za naukę religii. Dokument przedrukowały przede wszystkim urzędowe pisma diecezjalne⁸⁸. Równocześnie ksiądz Józef Lubelski, poseł Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem, złożył interpelację do ministra WRiOP w sprawach szkolnych, przedrukowaną w biuletynie Katolickiej Agencji Prasowej⁸⁹. Zarówno komunikat episkopatu, jak i interpelacja poselska nie odbiły się szerszym echem w prasie, nie licząc komentarza opublikowanego w jezuickim „Przeglądzie Powszechnym”⁹⁰.

Ponieważ w grudniu tegoż roku nowym ministrem wyznań i oświecenia publicznego został mianowany Wojciech Alojzy Świętosławski, biskupi postanowili przesłać nowemu ministrowi, wcześniej niezwiązanemu z resortem, memoriał datowany 17 kwietnia 1936 roku, przedstawiający wszystkie zadrażnienia i konflikty, nierozwiązane problemy i ciągnące się miesiącami negocjacje w sprawach szkolnych. Był to ostatni memoriał dotyczący konfliktów pomiędzy państwem a Kościołem w kwestiach nauczania i wychowania religijnego⁹¹.

Za rządów tego ministra doszło bowiem do normalizacji stosunków pomiędzy Kościołem a państwem⁹². Było to wynikiem zmian polityki kościelnej rządu premiera Felicjana Sławoja-Składkowskiego w związku z narastającym konfliktem międzynarodowym, a nie osobistych poglądów ministra. Urząd sprawował on bowiem od 13 października 1935 roku, a działania normalizacyjne rozpoczął dopiero początkiem roku 1937⁹³.

88 „Sprawa Nauczania religii w szkołach”, *Kurjer Warszawski* 114/331 (1935): 14; *Kielecki Przegląd Diecezjalny* 22 (1935): 228; *Kronika Diecezji Przemyskiej* 36 (1936): 80–81; *Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie* 11/25 (1935): 388–389; *Wiadomości Diecezjalne* 5/10 (1935): 47–48; *Wiadomości Diecezjalne Podlaskie* 11/12 (1935): 222.

89 AAN MWriOP 430, k. 65–66, *Interpelacja ks. posła Lubelskiego do p. Ministra WRiOP, Biuletyn KAP*, nr 290 (2389) z 16 XII 1935.

90 Jan Pawełski, „Sprawozdanie z ruchu religijnego, naukowego i społecznego”, *Przegląd Powszechny* 1 (1935): 133–134.

91 AKMK TS XIV, 248, [*Memoriał Komisji Szkolnej*] do Ministra WRiOP, 17 IV 1936.

92 Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (AAG) APP I 27/2, *Bp W. Tomaka do kard. A. Hlonda*, 14 XII 1935.

93 Jan Szczepaniak, „Nowa polityka oświatowa ministra Wojciecha Świętosławskiego wobec Kościoła katolickiego (1937–1936)”, w *Materiały i studia do dziejów nauczania i wychowania religijnego*, t. III, red. Jan Szczepaniak, (Kraków: Unum, 2003), 123–143.

Na koniec trzeba dodać, że opisywane w tym tekście zagadnienia sporne pomiędzy władzami szkolnymi a biskupami katolickimi nie były powszechnie znane i nagłaśniane. Świadomi tych trudności byli jedynie etatowi księża katecheci szkół powszechnych, którzy nie byli stabilizowani w służbie szkolnej, jak wówczas mówiono, i nie mogli, zgodnie z wysługą lat, przechodzić do wyższych grup uposażenia. Wiedzę na ten temat posiadali również duszpasterze parafialni, którym odmówiono prawa nauczania religii w szkołach znajdujących się w ich parafiach. Zasadniczo dotyczyło to jednak duchownych z diecezji przemyskiej, łomżyńskiej i siedleckiej. W pozostałych diecezjach przypadki takie były jednostkowe. Przyglądając się geografii zdarzeń, ma się wrażenie, że obszary wymienionych diecezji wytypowano do przetestowania możliwości przejścia przez władze wyboru nauczycieli religii, bez odnoszenia się do władz kościelnych, a być może także ograniczenia duchownym dostępu do szkół. Władze państwowe w oficjalnych wypowiedziach zawsze podkreślały swoją dobrą wolę i życzliwy stosunek do władz kościelnych⁹⁴. Tak samo wypowiadali się niektórzy hierarchowie⁹⁵.

Przedmiotem publicznego sporu pomiędzy biskupami a władzami oświatowymi, społecznością katolicką a osobami odrzucającymi zasady chrześcijańskie jako wyłączną podstawę stanowienia prawa pozostawały sprawy zasadnicze: prawo małżeńskie (dopuszczalność rozwodów)⁹⁶ i szkoła wyznaniowa dla dzieci katolickich. Katolicy zawsze stali na stanowisku, że dzieci katolickie powinny kształcić się w szkole wyznaniowej⁹⁷. Z tego wynikały nagłaśniane kontrowersje dotyczące wspólnego nauczania dzieci katolickich i protestanckich⁹⁸ oraz katolickich i żydowskich w szkołach powszechnych, a także zatrudniania nauczycieli niekatolickich w szkołach powszechnych, w których uczyły się dzieci katolickie (władze szkolne zmieniały dotychczasową sytuację przez wprowadzanie do szkół z większością katolicką uczniów i nauczycieli narodowości żydowskiej)⁹⁹. Przedmiotem sporu pozostawała również kwestia koedukacji.

94 „Minister WRiOP o polityce wyznaniowej rządu”, *Prąd* 1-2 (1934): 65-67.

95 „Ksiądz Biskup Śląski o stosunkach między Kościołem i Państwem”, *Prąd* 5 (1834): 229-232.

96 Wilk, *Episkopat Kościoła katolickiego w Polsce*, 144-150.

97 Antoni Szymański, „Walka o szkołę”, *Prąd* 3/17 (1930): 197-206.

98 AAP AK 15623, Kard. A. Hlond do Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego, 16 XII 1927 oraz J. Namysł, kurator Okręgu Szkolnego Poznańskiego do kard. A. Hlonda, 9 VIII 1928.

99 AAG APP I 26, 35a, W. Jędrzejewicz do kard. A. Kakowskiego, 13 XI 1934; *Miesięcznik Diecezji Chełmińskiej* 1/78 (1935): 23-25; AKDS AO Lit. SA Dz. III Nr 12 T. IXc,

Nieodmiennie przedmiotem nagłaśnianych zarówno przez stronę kościelną, jak lewicowych związków zawodowych i partii były spory pomiędzy nauczycielami i duchowieństwem, mające swe korzenie w XIX stuleciu¹⁰⁰. Jak w przypadku każdego długoletnich sporów, angażujących emocje, powody ich prowadzenia wydają się być mało znaczące, często wynikające z wzajemnych uprzedzeń i ułomności ludzkich charakterów¹⁰¹. Choć trzeba przyznać, że szczególną odśłoną owego konfliktu były antykościelne wystąpienia działaczy Związku Nauczycielstwa Polskiego¹⁰².

Strona kościelna o eskalację napięć i tworzenie problemów oskarżała urzędników Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Takiego zdania był między innymi biskup Stanisław Adamski, którego nie można posądzać o niezyczliwy stosunek do władz państwowych. Pisał on do Stanisława Leopolda Janikowskiego, radcy Ambasady RP przy Stolicy Apostolskiej: „Jak Pan Radca widzi, walka o to, ażeby podtrzymać niesnaski pomiędzy rządem a przedstawicielami Kościoła katolickiego trwa i jest bezustannie podsycana przez urzędników Ministerstwa WRiOP. A ponieważ ich kroki nie pozostają w granicach biur, lecz zawsze dochodzą do wiadomości szerokich warstw społecznych, przeto z natury rzeczy, my biskupi nie możemy zachować milczenia, i nie możemy się powstrzymać od zajęcia stanowiska, gdyż inaczej społeczeństwo katolickie musiałyby mniemać, że zaniedbujemy obronę spraw katolickich. Uważam za konieczne potrzebne, ażeby te zupełnie niepotrzebne tarcia

Bp S. Łukomski do bp. H. Przeździeckiego, 18 IX 1934; AAPrz. Konferencje Episkopatu Polski 1933–1938 (b. sygnn..), Bp. S. Łukomski do bp. F. Bardy, 18 IX 1934; [b.a.] „Kongregacja Ks. Dziekanów”, *Rozporządzenia Kurji Łomżyńskiej* 3/6 (1929): 62–65;

100 AKDD AO Lit. Z Dz. III Nr 35 T. XIV, 132–136, Kazimierz Bukraba, *Stosunek duchowieństwa do nauczycieli świeckich oraz organizacji katechetów. Referat na Konferencji Episkopatu, 1935.*

101 Kazimierz Czapiński, „Klerykalizacja szkoły”, *Robotnik* 39/157 (1934): 6; [b.a.] „Niesamowite stosunki w Łomżyńskim”, *Wiadomości Diecezjalne Podlaskie* 1/15 (1933): 17; Stanisław Ossowski, „O szkołę świecką”, *Lewy Tor* 9–10 (1936): 7–10; [b.a.] „Oświadczenie”, *Gazeta Podlaska* 8 (1930): 4; [b.a.] „Polityka a religia”, *Głos Nauczycielski* 16 (1928): 237–238; Henryk Przeździecki, „Odpowiedź na Oświadczenie umieszczone w czasopiśmie *Gazeta Podlaska* nr 8 z 15 kwietnia r. b.”, *Podlasiak* 17–18 (1930): 1–2.

102 Edward Kosibowicz, „Sprawozdanie z ruchu religijnego, naukowego i społecznego”, *Przegląd Powszechny* 3 (1938): 392–406; Sylwan Dembczyk, „W sprawie Związku Nauczycielskiego Szkół Powszechnych”, *Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy* 17 (1928): 436–439; „Odezwa Episkopatu Polski w sprawie antyreligijnych wystąpień na Zjeździe Związku Nauczycieli szkół powszechnych w Krakowie w lipcu 1930 r.”, *Notificationes e Curia Metropolitana Cracoviensi* 10–11 (1930): 187–190; [b.a.] „Przyczyny ataków”, *Głos Nauczycielski* 1/21 (1936): 5–7; Henryk Weryński, „Sprawy szkolne. Z „ideologii Związku PMSP”, *Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy* 19 (1930): 129–131; Stanisław Wiącek, „Na marginesie współczesnej ideologii Związku PNSP”, *Głos Nauczycielski* 10 (1930): 185–188.

eliminować zawczasu, a może to uczynić tylko Rząd autorytatywnym uniemożliwieniem podjazdowej [?] urzędników szkolnictwa przeciw współpracy Państwa i Kościoła w dziedzinie szkolnej¹⁰³.

Bibliografia

Źródła niedrukowane

- Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), sygn. MWRiOP 403, Departament V Wyznań. Konkordat – wykonanie 1925–1938.
- Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), sygn. MWRiOP 430, Departament Wyznań: organizacja, konkordat z Watykanem, położenie kościołów i sekt, 1918–1939.
- Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), sygn. MWRiOP 955, Departament V Wyznań. Różne – nauka religii w szkołach 1919–1939.
- Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (AAG), sygn. APP I 26, Komisja Szkolna Episkopatu Polski 1919–1939.
- Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (AAG), sygn. APP I 27/2, Szkolnictwo polskie. Nauka religii 1934–1936.
- Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach (AAKat.), sygn. KBA 157, Zagadnienia oświatowe.
- Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach (AAKat.), sygn. KBA 164–165, Sprawy szkolne.
- Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach (AAKat.), sygn. KBA 77–78, Episkopat Polski: Materiały Komisji ds. Szkolnych.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (AAP), sygn. AK 15562, Akta szkolne i nauczanie religii.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (AAP), sygn. AK 15623, Praktyki religijne w szkole powszechnej, 1920–1938.
- Archiwum Archidiecezji w Przemyślu (AAPrz.), b. sygn., Konferencje Episkopatu Polski 1933–1938.
- Archiwum Archidiecezji w Przemyślu (AAPrz.), b. sygn., Nauka religii w szkołach.
- Archiwum Kurii Diecezjalnej w Siedlcach (AKDS), sygn. AO Lit. N Dz. III Nr 1 T. VI, Nauka religii 1934–1935.
- Archiwum Kurii Diecezjalnej w Siedlcach (AKDS), sygn. AO Lit. S Dz. III Nr 12 T. IXc, Sprawy szkolne 1934.
- Archiwum Kurii Diecezjalnej w Siedlcach (AKDS), sygn. AO Lit. S Dz. III Nr 34 T. I, Sprawy szkolne 1935. Kwestionariusz z 5 XI 1935 r.
- Archiwum Kurii Diecezjalnej w Siedlcach (AKDS), sygn. AO Lit. Z Dz. III Nr 35 T. XIV, Konferencje Biskupów 1935–1939.

103 AAG AP 27/2, 14, Bp S. Adamski do S. Janikowskiego, 28 IX 1935; AAKat., KBA 165, Bp S. Adamski do M. Grażyńskiego, 3 X 1934.

- Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (AKMKr.), b. sygn., Akta szkolne 1921–1927.
- Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (AKMKr.), b. sygn., Akta szkolne 1933–1934.
- Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (AKMKr.), b. sygn., Akta szkolne 1934–1935.
- Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (AKMKr.), b. sygn., Teka bpa Rosponda 1930–1939.
- Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (AKMKr.), sygn. TS VIII, Akcja Katolicka.
- Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (AKMKr.), sygn. TS XII, Rzym i biskupi 1914–1939.
- Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (AKMKr.), sygn. TS XIII, Konferencje Plenarne Episkopatu Polski.
- Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (AKMKr.), sygn. TS XIV, Komisja Szkolna: prace Komisji.

Książki i monografie

- Barycka Janina, *Stosunek kleru do Państwa i Oświaty* (Warszawa: Nasza Księgarnia, 1934).
- Białous Tadeusz, *Biskup Stanisław Kostka Łukomski (1874–1948). Pasterz niezłomny* (Rajgród: Towarzystwo Miłośników Rajgrodu, 2010).
- Codex Iuris Canonici, Pii X Pontificis Maximi iussu digestus, Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus* (Romae: Typis Polyglottis Vaticanis, 1917).
- Jakubiec Marian, „Abp Adam Stefan Sapieha jako przewodniczący Komisji Szkolnej Episkopatu Polski”, w *Księga sapieżyńska*, red. Jerzy Wolny, (Kraków: Polskie Towarzystwo Teologiczne, 1986), 71–85.
- Jasiński Walery, *Światłocienie współczesnej pedagogiki* (Poznań: Drukarnia Wydawnicza Fr. Krajna, 1937).
- Kwiatkowski Franciszek, *Wołamy o szkołę katolicką* (Kraków: Drukarnia Apostolstwa Modlitwy, 1937).
- Łukomski Stanisław, *Konkordat zawarty dnia 10 II 1925 roku pomiędzy Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską* (Łomża: Księgarnia Unitas, 1934).
- Osuchowski Janusz, *Prawo wyznaniowe Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939. Węzłowe zagadnienia* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1967).
- Szczepaniak Jan, „Nowa polityka oświatowa ministra Wojciecha Świątosławskiego wobec Kościoła katolickiego (1937–1936)”, w *Materiały i studia do dziejów nauczania i wychowania religijnego*, t. III, red. Jan Szczepaniak, (Kraków: Unum, 2003), 23–143.
- Szczepaniak Jan, *Troska Kościoła o nauczanie i wychowanie religijne w szkole w latach 1918–1927* (Kraków: Wydawnictwo WAM, 1997), 19–36.
- Szot Adam, *Abp Romuald Jałbrzykowski metropolita wileński* (Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2002).

Wilk Stanisław, *Episkopat Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1918–1939* (Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie, 1992).

Wiślicki Jan, *Konkordat. Studium prawne* (Lublin: Uniwersytet Lubelski, 1926).

Czasopisma

[b.a.] „Oświadczenie”, *Gazeta Podlaska* 8 (1930): 4.

[b.a.] „Czy to także walka z religią?”, *Głos Nauczycielski* 13/28 (1929): 438.

[b.a.] „Kongregacja Ks. Dziekanów”, *Rozporządzenia Kurji Łomżyńskiej* 3/6 (1929): 62–65.

[b.a.] „Niesamowite stosunki w Łomżyńskim”, *Wiadomości Diecezjalne Podlaskie* 1/15 (1933): 17.

[b.a.] „Polityka a religia”, *Głos Nauczycielski* 16 (1928): 237–238.

[b.a.] „W sprawie praktyk religijnych”, *Głos Nauczycielski* 9/11 (1927): 145–146.

[b.a.] „O Krucjatę Eucharystyczną w szkołach”, *Wiadomości Diecezjalne Podlaskie* 16 (1934): 161.

„Ksiądz Biskup Śląski o stosunkach między Kościołem i Państwem”, *Prąd* 5 (1834): 229–232.

„Minister WRiOP o polityce wyznaniowej rządu”, *Prąd* 1–2 (1934): 65–67.

„Odezwa Episkopatu Polski w sprawie antyreligijnych wystąpień na Zjeździe Związku Nauczycieli szkół powszechnych w Krakowie w lipcu 1930 r.”, *Notificationes e Curia Metropolitana Cracoviensi* 10–11 (1930): 187–190.

„Okólnik MWRiOP z dnia 12 IV 1926 r. w sprawie postępowania władz szkolnych przy mianowaniu nauczycieli religii katolickiej”, *Dziennik Urzędowy MWRiOP* 9/8 (1926): poz. 104.

„Rozporządzenie Prezydenta RP z 6 marca o kwalifikacjach zawodowych nauczycieli szkół powszechnych”, *Dziennik Urzędowy MWRiOP* 10/28 (1928): poz. 258.

„Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 19 XII 1933 r. o zasadach zaszeregowania funkcjonariuszów państwowych do uposażenia i automatycznego przechodzenia nauczycieli do wyższych grup uposażenia, o dodatkach lokalnych, funkcyjnych i służbowych oraz o umundurowaniu niższych funkcjonariuszy państwowych”, *Dziennik Urzędowy MWRiOP* 1/16 (1934): poz. 3.

„W sprawie wynagrodzenia za nauczanie religii”, *Wiadomości Diecezjalne* 9 (1934): 174–175.

Czapiński Kazimierz, „Klerykalizacja szkoły”, *Robotnik* 39/157 (1934): 6.

Dembczyk Sylwan, „W sprawie Związku Nauczycielskiego Szkół Powszechnych”, *Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy* 17 (1928): 436–439.

Edward Kosibowicz, „Sprawozdanie z ruchu religijnego, naukowego i społecznego”, *Przegląd Powszechny* 3 (1938): 392–406.

Henryk Przeździecki, „Odpowiedź na Oświadczenie umieszczone w czasopiśmie *Gazeta Podlaska* nr 8 z 15 kwietnia r. b.”, *Podlasiak* 17–18 (1930): 1–2.

Jan Pawełski, „Sprawozdanie z ruchu religijnego, naukowego i społecznego”, *Przegląd Powszechny* 1 (1935): 133–134.

Miesięcznik Pasterski Płocki 8/30 (1935): 371.

- Osiński Marian, „Jak się walczy z nauczycielstwem”, *Głos Nauczycielski* 9/15 (1930): 161.
- Ossowski Stanisław, „O szkołę świecką”, *Lewy Tor* 9–10 (1936): 7–10.
- Szczepaniak Jan, „Konflikt pomiędzy państwem a Kościołem dotyczący rozporządzeń wykonawczych do konkordatu z 1925 roku w sprawach nauczania religii w szkołach”, *Krakowskie Studia Międzynarodowe* 3 (2006): 69–97.
- Szczepaniak Jan, „Memoriały episkopatu Polski do władz państwowych w sprawach szkolnych (1930–1936)”, *Folia Historica Cracoviensia* 7 (2000): 149–165.
- Szymański Antoni, „Walka o szkołę”, *Prąd* 3 (1930): 197–206.
- Weryński Henryk, „Sprawy szkolne. Z „ideologii Związku PMSP”, *Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy* 19 (1930): 129–131.
- Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie* 27 (1937): 491–492.
- Wiącek Stanisław, „Na marginesie współczesnej ideologii Związku PNSP”, *Głos Nauczycielski* 10 (1930): 185–188.

